

นิติศาสตร์สตรีนิยม: ว่าด้วยสิทธิบนความต่างระหว่างเพศ โดยลูซ อิริกาเรย์¹

Feminist Jurisprudence: On Luce Irigaray's Sexuate Rights

ริยา เต็ดขาด²

Riya Detkhat

(Received: November 18, 2024, Revised: February 6, 2025, Accepted: February 24, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้พัฒนามาจากวิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาสหวิทยาการ เรื่อง “ชีวิตและประสบการณ์แม่และเมียในกระบวนการไกล่เกลี่ยคดีครอบครัวในศาลเยาวชนและครอบครัวจังหวัดร้อยเอ็ด” ซึ่งเป็นการศึกษาเสียงที่หายไปของผู้หญิงในห้องไกล่เกลี่ยและในพื้นที่ของศาล สารสำคัญของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ คือ การให้ข้อเสนอต่อการไกล่เกลี่ยคดีครอบครัวผ่านปรัชญาสตรีนิยมความต่างระหว่างเพศของลูซ อิริกาเรย์ (Luce Irigaray) การนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้เป็นการต่อยอดจากแนวคิดความเท่าเทียมทางเพศที่มักปรากฏอยู่ในการวิจัยทางด้านนิติศาสตร์สตรีนิยมในวงวิชาการไทย บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอมุมมองใหม่ผ่านแนวคิดความต่างระหว่างเพศ โดยประกอบด้วยสี่ส่วนสำคัญคือ หนึ่ง ทบทวนการศึกษาทางด้านนิติศาสตร์สตรีนิยม สอง นำเสนอปรัชญาความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์ สาม แสดงให้เห็นถึงข้อเสนอของอิริกาเรย์ที่มีต่อสิทธิบนฐานความต่างระหว่างเพศ และสี่ จะเป็นการให้ข้อเสนอเบื้องต้นถึงความเป็นไปได้ที่จะนำเอาแนวคิดความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์มาใช้เป็นเลนส์ในการมองหลักกฎหมายไทย และกระบวนการไกล่เกลี่ยคดีครอบครัว

คำสำคัญ: นิติศาสตร์สตรีนิยม, ปรัชญาสตรีนิยม, สิทธิความต่างระหว่างเพศ, ลูซ อิริกาเรย์

Abstract

This article derives from a doctoral dissertation in interdisciplinary studies entitled “Life and Experience of Mothers/Wives in Family Mediation Process in the Roi Et Juvenile and Family Court”. This dissertation studies the missing voice of women in the mediation room court. The key point of this dissertation is to give solutions to improve

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิจัยเรื่อง “ชีวิตและประสบการณ์แม่และเมียในกระบวนการไกล่เกลี่ยคดีครอบครัวในศาลเยาวชนและครอบครัวจังหวัดร้อยเอ็ด” ซึ่งเป็นการศึกษาเสียงที่หายไปของผู้หญิงในห้องไกล่เกลี่ยและในพื้นที่ของศาล

² อาจารย์ประจำสาขาวิชานิติศาสตร์, คณะนิติรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏร้อยเอ็ด, 113 หมู่ 12 ตำบลเกาะแก้ว อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด 45120, riyaoa4@gmail.com

Lecturer in Law, Faculty of Laws and Political Science, Roi Et Rajabhat university, 113 Moo 12, Ko Kaeo, Selaphum district, Roi Et province 45120, riyaoa4@gmail.com

mediation practices from Luce Irigaray's philosophy of sexual difference. Applying Irigaray's concept enriches the existing Thai scholarship on feminist jurisprudence, since the previous literature in this field emphasized sexual equality. Therefore, this essay aims to demonstrate the sexual difference concept. This paper consists of four components: (1) review feminist legal studies, (2) introduce Irigaray's philosophy on sexual difference, (3) illustrate her idea on sexuate rights, and (4) propose the possibility of Irigaray's sexual difference in framing Thai laws and Family mediation.

Keywords: Feminist Jurisprudence, Feminist Philosophy, Sexuate Rights, Luce Irigaray

1. บทนำ

เรื่องเล่าของผู้หญิงในประวัติศาสตร์ไทยกับการต่อสู้เรียกร้องเพื่อความเป็นธรรมทางเพศนับเป็นจุดเริ่มต้นของการทำงานทางด้านกฎหมายและการเรียกร้องสิทธิความเท่าเทียมทางเพศ ที่นักวิชาการทางด้านนิติศาสตร์สตรีนิยมมักจะหยิบยกขึ้นมากล่าวถึง ดังเรื่องของอำแดงเหมือนที่เรียกร้องที่จะมีคูชีวิตที่ตนเองเลือกหรือกรณีของอำแดงจั่นที่ต่อสู้ให้พ่อแม่และสามีนำตนไปขายเพื่อไปเป็นทาส ตลอดจนประวัติศาสตร์การเมืองไทยสมัยใหม่ไม่ว่าจะเป็นการเรียกร้องของแรงงานหญิง หรือการเรียกร้องสิทธิวันลาคลอด อย่างไรก็ตามการขับเคลื่อนเพื่อความเป็นธรรมทางเพศในสังคมก็ได้ขยับมาสู่การเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญาเกิดการนำเอาแนวคิดสตรีนิยมมาใช้ในการสร้างองค์ความรู้ในแวดวงนิติศาสตร์

การต่อสู้และเคลื่อนไหวทางด้านกฎหมายและสิทธิของสตรีไทยจะถูกมองว่ามีรากและปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ของไทยเอง หากแต่ในแง่แนวคิดทฤษฎีนั้น มีอาจปฏิเสธได้เลยว่าเป็นผลพวงมาจากการรับเอาองค์ความรู้ตะวันตกที่ได้ก่อร่างสร้างแนวคิดนิติศาสตร์สตรีนิยม (feminist jurisprudence/theory) หรือที่ถูกรเรียกว่า “นิติสตรีศาสตร์” นับแต่ปี ค.ศ. 1978 กัญย์กัญญา ใจการวงศ์สกุล ได้ให้คำจำกัดความไว้ว่า “แนวคิดนิติสตรีศาสตร์เป็นการศึกษาโดยใช้มุมมองของหญิงเป็นศูนย์กลางว่ากฎหมายมีผลต่อหญิงอย่างไร รวมทั้งวิพากษ์ ถึงสภาพทางกฎหมายที่มักจะกำหนดให้หญิงมีฐานะที่ต่ำต้อยกว่าชาย ตลอดจนกฎหมายสามารถปรับปรุงสถานะทางสังคมของหญิงได้อย่างไร”³ ขณะที่การขับเคลื่อนในประเด็นผู้หญิงและการวิจัยในแนวสตรีนิยมในสังคมไทยได้เริ่มปรากฏขึ้นอย่างเห็นได้ชัดนับแต่ช่วงทศวรรษ ปี พ.ศ. 2520 ภายหลังจากที่องค์กรสหประชาชาติ กำหนดให้ปี 2518 เป็นปีสตรีสากล และประกาศให้ทศวรรษ 1970 (พ.ศ. 2518-2528) เป็น “ทศวรรษสตรี” ไทยในฐานะประเทศสมาชิกจึงต้องให้ความร่วมมือและเข้าร่วมตามแนวทางที่สหประชาชาติ กำหนด ทำให้ระหว่างปี พ.ศ. 2520-2540 ประเทศไทยมีความตื่นตัวด้านการส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย ด้านการแก้ไขปัญหาความเท่าเทียมทางเพศ และมีการจัดตั้งคณะทำงานและองค์กรสตรีทั้งในภาครัฐและเอกชน รวมถึงมีการกำหนดนโยบาย แผนงาน และกฎหมาย ในการสร้างความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย

³ กัญย์กัญญา ใจการวงศ์สกุล, นิติสตรีศาสตร์: มุมมองเพื่อส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างหญิงและชาย, *วารสารกฎหมาย คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี*, 10 (19) (2560), น. 40.

การศึกษาวิจัยในประเด็นสิทธิสตรีและความเสมอภาคระหว่างเพศในแวดวงนิติศาสตร์ไทยเริ่มปรากฏขึ้นในช่วงสองทศวรรษดังกล่าว อาทิ งานของ มาลี พงศ์พงษ์สวัสดิ์ *สตรีกับกฎหมาย* (2525) และ งานของ วิระดา สมสวัสดิ์ *มองกฎหมาย* (2526) งานของ กฤตยา อาชวนิจกุล *ผู้หญิงอยู่ตรงไหนในนโยบายประชากรกับการวางแผนครอบครัว* (2529) ทั้งนี้ภาครัฐและเอกชนได้มีส่วนร่วมส่งเสริมการเคลื่อนไหวในประเด็นสิทธิสตรีและความเท่าเทียมทางเพศ อาทิ มีการจัดตั้งคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) ใน ปี พ.ศ. 2532 ทำหน้าที่ขับเคลื่อนกำหนดนโยบายแผนงานด้านสตรี (มีคณะอนุกรรมการพัฒนาครอบครัวและแก้ไขความรุนแรงต่อเด็กและสตรี ดูแลงานด้านความรุนแรงต่อเด็กและสตรี) และต่อมา มีการจัดตั้งคณะทำงานติดตามการพัฒนาสตรีในประเทศไทย (ตพส.ไทย) ในปี พ.ศ. 2539 เพื่อส่งเสริมและติดตามผลงานการพัฒนาสตรี โดยเฉพาะปฏิญญาปักกิ่ง 12 ประเด็น และแผนปฏิบัติการเพื่อความก้าวหน้าของสตรี ในด้านเอกชนมีการจัดตั้งองค์กรสตรี ได้แก่ มูลนิธิผู้หญิง (2528) มูลนิธิเพื่อนหญิง (2523) สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชินูปถัมภ์ (2522) สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชาย (2533)

ถัดมาในปี พ.ศ. 2537 องค์กรสหประชาชาติได้กำหนดให้เป็นปีครอบครัวสากล มีการจัดการประชุมระหว่างภูมิภาค ทำให้มีการดำเนินการแผนงานด้านการพัฒนาครอบครัว ถัดมา ในปี พ.ศ. 2540 คณะอนุกรรมการร่างนโยบายและแผนงานในการพัฒนาสถาบันครอบครัวในคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะอนุกรรมการพัฒนาครอบครัวและแก้ไขความรุนแรงต่อเด็กและสตรีในคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี เห็นว่าการพัฒนาครอบครัวเป็นเรื่องสำคัญ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้บรรจุเรื่องการพัฒนาครอบครัวไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ.2540-2544) จึงจัดทำแผนพัฒนาครอบครัวขึ้นในวัตถุประสงค์ของแผนข้อที่ (2) “เพื่อพัฒนาสภาพแวดล้อมของสังคมให้มีความมั่นคงและเสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัวและชุมชน ให้สนับสนุนการพัฒนาศักยภาพและคุณภาพชีวิตของคน รวมทั้งให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศมากยิ่งขึ้น” แผนงานดังกล่าวได้เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่เกิดการสร้างข้อตกลงร่วมกันจากการประชุมสุดยอดสหประชาชาติเมื่อ พ.ศ. 2543 ของผู้นำประเทศที่เข้าร่วมประชุม เป็นเครื่องมือประเมิณการทำงานของรัฐที่ต้องทำให้ครบถ้วนตามเป้าหมาย โดยเฉพาะการแก้ไขปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างหญิงชาย หรือการส่งเสริมบทบาทสตรี และการสร้างเสริมความเท่าเทียม

ด้วยอิทธิพลจากการทำงานเชิงรุกขององค์กรนานาชาติ บริบทดังกล่าวช่วยกระตุ้นให้เกิดการทำงานวิจัยและขับเคลื่อนในประเด็นครอบครัว ประเด็นผู้หญิง และความเสมอภาค อย่างไรก็ตามพันธะสัญญาระหว่างประเทศ (ความเป็นสากล) ที่เป็นแบบแผนสำเร็จรูป ขาดการสำรวจ รับฟังปัญหาจากสตรี เป็นการตกลงระหว่างผู้นำของประเทศสมาชิกที่เข้าร่วมประชุม อาจไม่เกิดความรอบด้านในการแก้ไขปัญหา รวมทั้งพันธะสัญญาต่าง ๆ ที่วางไว้อาจละเลยความเหมาะสมกับบริบทสังคมแต่ละประเทศว่าสอดคล้องกับบริบทดังกล่าวได้มากน้อยเพียงใด และจากการทบทวนองค์ความรู้นิติศาสตร์สตรีนิยมที่จะกล่าวถึงในส่วนถัดไปทำให้พบว่าการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิของผู้หญิงยังคงเป็นไปแนวทางเสรีนิยมที่ขยับเน้นไปสู่ผลสัมฤทธิ์ในการแก้ไขกฎหมายและให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมทางเพศ ฉะนั้นบทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอมุมมอง

ใหม่ผ่านแนวคิดปรัชญาความต่างระหว่างเพศและสิทธิบนความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์ เพื่อให้ข้อเสนอถึงความเป็นไปได้ที่จะนำเอาแนวคิดของอิริกาเรย์มาใช้เป็นเลนส์ในการมองกระบวนการทางกฎหมายและนิติศาสตร์ไทย

2. องค์ความรู้สตรีนิยมในแวดวงนิติศาสตร์ไทย จาก เสมอภาค/เท่าเทียม สู่ ความต่าง

จากงานเขียนของวิระดาที่ออกมาในปี พ.ศ. 2537 *คู่มือกฎหมายสำหรับผู้หญิง* ได้รวบรวมบทบัญญัติต่าง ๆ ที่ว่าไว้ในอนุสัญญา และนอกจากนั้นยังได้รวบรวมข้อกฎหมายที่มีความสำคัญต่อผู้หญิงในแง่มุมต่าง ๆ ของชีวิต อาทิ กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับชีวิตในบ้านของผู้หญิง กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ทำงาน หรือ กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับอาชญากรรมต่อผู้หญิง ซึ่งอนุสัญญาและกฎหมายที่ถูกรวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้ อยู่ในฐานะเครื่องมือที่จะช่วยปลดปล่อยผู้หญิงออกจากความโง่เขลา การไร้อำนาจ และการต้องพึ่งพาของผู้หญิง อย่างไรก็ตาม วิระดาได้สังเกตเห็นถึงข้อจำกัดของการรู้กฎหมายนั้น มิได้ทำให้สิทธิของผู้หญิงในการที่จะได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมเป็นจริงขึ้นมาได้ หากแต่จะต้องแก้ไขกฎหมายและโครงสร้างอื่น ๆ ในสังคมด้วย⁴ แม้หนังสือเล่มดังกล่าวจะมีได้มุ่งเน้นเพียงแค่ให้ผู้หญิงจักต้องรู้ถึงสิทธิของตนเอง รวมถึงข้อกฎหมายต่าง ๆ ที่ผู้หญิงพึงมี แต่ยังคงมองเห็นถึงความสำคัญของการที่จะต้องคำนึงถึง โครงสร้างอื่น ๆ ทางสังคม ทว่าสิ่งที่ขาดหายไปก็คือ มิติทางด้านชนชั้นและภูมิหลังของผู้หญิงที่แตกต่างกัน และการวิพากษ์กระบวนการของศาลและภาษาทางกฎหมายเอง ที่ผลักให้ผู้หญิงชนชั้นล่างห่างไกลออกไปจากตัวบทกฎหมาย

ต่อมา งานเขียนของวิระดาที่ออกมาในปี พ.ศ. 2549 ชื่อเรื่องว่า *นิติศาสตร์แนวสตรีนิยม* หนังสือเล่มดังกล่าวได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับวิชานิติศาสตร์ในแนวสตรีนิยมผ่านข้อถกเถียงของนักกฎหมายสตรีนิยมตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเชิงทฤษฎีและบทบัญญัติต่อสตรีในระดับสากล ซึ่งจะเห็นได้ว่าข้อถกเถียงส่วนนี้ได้แบ่งออกเป็นสองส่วนหลัก ๆ ส่วนที่หนึ่ง คือ การปูพื้นฐานความเข้าใจต่อแนวสตรีนิยมหลากหลายสายในแวดวงนิติศาสตร์ตะวันตก อาทิ เสรีนิยม มาร์กซ์ สังคมนิยม และแนวรากเหง้า (radical) ซึ่งในส่วนนี้วิระดาได้ชี้ให้เห็นถึงจุดเด่นและข้อจำกัดของแนวความคิดของสตรีนิยมแต่ละสายที่มีต่อแวดวงนิติศาสตร์ จากนั้นจึงตามมาด้วยส่วนที่สอง ข้อถกเถียงเกี่ยวกับแนวคิดสตรีนิยมที่มีต่อประเด็นทางกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิง และประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเพศสถานะ เช่น ประเด็นความรุนแรงทางเพศ ประเด็นเรื่องกฎหมายครอบครัว และข้อถกเถียงหนึ่งที่สำคัญในส่วนนี้ก็คือ ความเป็นขั้วตรงข้ามระหว่างแนวคิดเสมอภาคกับความต่าง ซึ่งในส่วนนี้วิระดาได้อธิบายเพิ่มเติมให้เห็นถึงความหมายของสตรีนิยมบนหลักความเสมอภาค ประกอบด้วย 4 ประเด็นด้วยกัน (ดูเพิ่มเติมในหน้า 71) อย่างไรก็ตาม วิระดามองเห็นถึงข้อจำกัดในเชิงทฤษฎี ปฏิบัติการ และการมุ่งเน้นที่จะแก้ไขเพียงแต่ตัวบทกฎหมายให้เป็นไปในรูปแบบเดียวกับตะวันตก ในเวลาเดียวกันเธอสันนิษฐานให้มองไปยังปฏิบัติการทางด้านสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ และแต่ถึงที่สุดแล้ว วิระดาให้ความสำคัญกับหลักความเสมอภาค และยังคงให้ความสำคัญกับหลักการที่ว่าไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบ ดังที่เธอกล่าวว่า “การบังคับใช้กฎหมายจำต้องยึดมั่นหลักความเสมอภาค ดังนั้นเมื่อไม่มีความเสมอภาคก็จำต้อง

⁴ วิระดา สมสวัสดิ์, *คู่มือกฎหมายสำหรับผู้หญิง*, พิมพ์ครั้งที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2537), น. 11.

ตั้งคำถามพร้อม ๆ กับที่ต้องวางแนวทางปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ความเสมอภาค บทบัญญัติรัฐธรรมนูญอาจใช้เป็นฐานในการดำเนินคดีเลือกปฏิบัติต่อสตรีดังที่อนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบให้ระบุไว้⁵

ต่อมา คือ หนังสือของวิระดาที่ชื่อ *ที่พรรคสตรีนิยม* (2549) หนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมมาจากงานเขียนและปาฐกถาของวิระดาที่มีส่วนร่วมในวงวิชาการด้านสตรีศึกษา (บทความส่วนใหญ่ถูกเผยแพร่ออกมาในช่วงทศวรรษปี พ.ศ. 2530 และ 2540) โดยหนังสือเล่มดังกล่าวได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เป็นที่น่าสังเกตว่างานส่วนใหญ่ของวิระดาที่ถูกรวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้ ถูกเขียนขึ้นมาเพื่อตอบสนองกระแสของสังคมไทยในช่วงนั้น ๆ อาทิ ในบทความเรื่อง “ภาพลักษณ์ของผู้หญิงในหน้าโฆษณาของนิตยสาร” และ “สตรีนิยมและภาวะคับขันเรื่องความสวย” มีวัตถุประสงค์ในการเขียนเพื่อโต้กระแสปัจเจกนิยมแบบสุดโต่งไปจนถึงการตอบสนองต่อกระแสสังคมโลก อาทิ บทความเรื่อง “ผู้หญิงอาฟกานิสถาน” ที่ได้กล่าวถึงชีวิตของผู้หญิงอาฟกานิสถานในช่วงก่อน/หลังเหตุการณ์ 11 กันยายน 2544 (หรือ เหตุการณ์ 9/11)

จากงานเขียนของวิระดาที่กล่าวมา สะท้อนให้เห็นว่า ในแง่แนวคิดทฤษฎี แม้วิระดาจะเล็งเห็นถึงจุดอ่อนของแนวคิดสตรีนิยมแต่ละสาย หรือข้อจำกัดของการมุ่งเน้นไปที่การแก้ไขตัวบทกฎหมาย แต่อย่างไรก็ตามงานวิระดาให้ความสำคัญกับหลักความเสมอภาคและยึดโยงกับหลักการที่เป็นสากล ผนวกกับจะเห็นได้ว่างานในระยะแรกของวิระดา ประเด็นเรื่องความเท่าเทียมระหว่างหญิงชายมักอิงอยู่กับหลักการที่ว่าไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบถูกรับรองและประกาศใช้ เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2522 โดยองค์การสหประชาชาติ และที่ประชุมสมัชชาสหประชาชาติ นัยยะหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่า การสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงในแวดวงนิติศาสตร์มีการตอบสนองต่อปัจจัยภายนอกอยู่ด้วย อาทิ ขบวนการเคลื่อนไหว กระแสสังคม ประเด็นสากล ไปจนถึงแหล่งทุนที่สนับสนุนในการทำวิจัย

งานชิ้นต่อมาที่จะกล่าวถึง คือ งานของสมชาย ปรีชาศิลปกุล (2545) ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับมุมมองสตรีนิยมในแวดวงนิติศาสตร์ไปในทำนองเดียวกันกับงานของวิระดา อย่างไรก็ตาม Feminist Jurisprudence หรือ Feminist Legal Theory ในงานของสมชาย ถูกแปลเป็นคำว่า *นิติปรัชญาแนวอัตถิศาสตร์* ซึ่งในงานของสมชายได้ให้ข้อมูลที่ละเอียดมากขึ้นในเชิงประวัติศาสตร์ของแนวคิด โดยได้ไล่เรียงพัฒนาการของแนวคิดสตรีนิยมที่ก่อตัวขึ้นในแวดวงนิติศาสตร์ตะวันตกมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 โดยแบ่งพัฒนาการของแนวคิดออกเป็นสามช่วง คือ ช่วงที่หนึ่ง ระยะเวลาของการให้ความสำคัญกับความเสมอภาค (equality stage) ในทศวรรษที่ 1970 ช่วงที่สอง ระยะเวลาของการให้ความสำคัญกับความแตกต่าง (difference stage) ในทศวรรษที่ 1980 และช่วงที่สาม เป็นระยะที่ให้ความสำคัญกับความแตกต่างหลากหลาย (diversity stage) ในทศวรรษที่ 1990 ส่วนในแง่วิธีวิทยาได้รวบรวมไว้สามวิธี ได้แก่ การยกระดับจิตสำนึก (consciousness raising/unsilencing women) การตั้งคำถามจากเพศหญิง (asking the women question) และ การให้เหตุผลเชิงกระบวนการของสตรีนิยม (feminist practical reasoning)

⁵ วิระดา สมสวัสดิ์, *ที่พรรคสตรีนิยม*, พิมพ์ครั้งที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์, 2549), น. 177.

ถัดจากนั้น งานของสมชายเรื่อง *นิติศาสตร์นอกคอก* (2548) ได้นำเสนอนิติศาสตร์เชิงวิพากษ์ในหลากแง่มุม จุดเด่นของงานชิ้นนี้คือการวิพากษ์การเรียนการสอนนิติศาสตร์ในไทย ที่มักจะให้คุณค่ากับผลสัมฤทธิ์ในวิชาชีพ และเน้นไปที่การท่องจำ จึงทำให้ขาดมุมมองวิพากษ์ ดังที่สมชายชี้ให้เห็นว่า

การศึกษากฎหมายไทย ไม่ให้ความสนใจต่อการศึกษาค้นคว้าถึงแนวความคิดทฤษฎี ที่จะช่วยให้เกิดพลัง ในการวิพากษ์วิจารณ์หรือเกิดการตั้งคำถามใหม่ ๆ ในทางวิชาการ ทำให้ไม่เกิดความเคลื่อนไหว หรือการโต้แย้งในประเด็นต่าง ๆ เช่น ความคิดแบบอภิปรัชศาสตร์ทางกฎหมาย (feminist legal theory) มีส่วนอย่างมากต่อการวิเคราะห์ถึงความไม่เสมอภาคทางเพศในกฎหมาย อันเป็นผลให้ นำไปสู่การสร้างความเท่าเทียมระหว่างเพศที่กว้างขวางมากยิ่งขึ้น⁶

ขณะที่งานอีกชิ้นหนึ่งที่น่าเสนอมุมมองแบบ *นิติศาสตร์นอกคอก* อย่างหนังสือ *นิติปรัชญาแนววิพากษ์* ของจรูญ โฆษณานนท์ (2550) ก็ได้เสนอมุมมองเชิงวิพากษ์ในแวดวงนิติศาสตร์ ในหลากทฤษฎี อาทิ นิติศึกษา แนววิพากษ์ (critical legal studies) นิติศาสตร์หลังสมัยใหม่ (postmodern jurisprudence) ปรัชญากฎหมาย จีน และที่ขาดไปไม่ได้เลยก็คือ นิติศาสตร์แนวสตรีนิยม ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้ถูกอธิบายทั้งในเชิงทฤษฎี อุดมการณ์ ปฏิบัติการ และข้อถกเถียงต่าง ๆ ที่อยู่ในแวดวงนิติศาสตร์ตะวันตก ต่อมางานวิจัยของ สมชายเรื่อง *เพศวิถีในคำพิพากษา* (2558) ได้ขยับมาสู่การแสดงให้เห็นถึงวิธีการนำแนวคิดนิติศาสตร์สตรี นิยมมาใช้เป็นเครื่องมือในการวิพากษ์ โดยสมชายได้ประมวลคำพิพากษากฎีกา (พ.ศ. 2495-2545) ในคดีที่เกี่ยวข้องกับเนื้อตัวร่างกาย ความสัมพันธ์ และเสรีภาพของผู้หญิง อันได้แก่ คดีที่เป็นความผิดฐานล่วงละเมิด ทางเพศ และ คดีที่เป็นความผิดต่อชีวิตและเสรีภาพ ศึกษาคำพิพากษาคดี การนำแนวคิดสตรีนิยมมาใช้ได้ แสดงให้เห็นถึงฐานคติแบบชายเป็นใหญ่ บนแนวทางการวินิจฉัยของศาล ทั้งยังเป็นการโต้แย้งกับแนวคิด นิติศาสตร์เชิงกลไก (mechanical jurisprudence) ที่มักจะเน้นไปในแนวทางที่เป็นกลาง ถูกต้อง ตัดขาดจาก ความรู้สึก และไม่โน้มเอียงไปฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ความโดดเด่นในการนำมุมมองสตรีนิยมมาใช้ของสมชาย จึงอยู่ตรงที่ การวิพากษ์ในเชิงนิติปรัชญา และการวิพากษ์สถาบันการเรียนการสอนทางด้านกฎหมาย

นอกจากนี้แล้วยังมีการศึกษาอีกชิ้นหนึ่งที่มักจะถูกยกขึ้นมาเป็นตัวอย่างการศึกษาในแนวนิติศาสตร์สตรี นิยมของไทย นั่นก็คือ การศึกษาของมาลี พงษ์พงศาวิ เรื่อง *ย้อนรอยสิทธิความเป็นคนของผู้หญิง* (2551) งานชิ้นนี้ใช้มุมมองสตรีนิยมมาอธิบายสถานภาพบทบาทและการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองของ ผู้หญิงตลอดจนสถานภาพทางกฎหมายของผู้หญิง นับตั้งแต่รัฐไทยโบราณ จนสมัยรัตนโกสินทร์และภายใต้ รัฐสมัยใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่อธิบายภาพของผู้หญิงผ่านประวัติศาสตร์เพื่อแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลง เกี่ยวกับสถานภาพและกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงไทย

สุดท้าย จากงานของกันยัญญู (2560) ได้ประมวลทฤษฎีนิติศาสตร์สตรีนิยมทั้งในแง่ทฤษฎีและวิธีวิทยา และในต่างประเทศและในประเทศ นอกจากนั้นยังได้ทบทวนงานศึกษาวิจัยทางกฎหมายของไทยในมุมมอง แนวคิดนิติศาสตร์สตรีนิยม และได้ให้ข้อเสนอแนะที่ท้ายไว้ว่าปัจจุบันงานศึกษาวิจัยทางกฎหมายในมุมมอง สตรีนิยมก็ยังมีพื้นที่จำกัดอยู่จึงจำเป็นต้องส่งเสริมให้มีการศึกษาวิจัยกฎหมายในลักษณะดังกล่าวอย่างกว้างขวาง

⁶ สมชาย ปรีชาศิลปกุล, *นิติศาสตร์นอกคอก*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2548), น. 21.

เพิ่มมากขึ้น และยังเป็นอีกทางเลือกหนึ่งในการศึกษาวิจัยทางกฎหมายที่รอคอยให้ผู้สนใจได้มีการเพิ่มพูน ขยับขยายองค์ความรู้ถกเถียง ตั้งคำถาม และศึกษาวิเคราะห์ที่ในแง่มุมมองศึกษากฎหมายในมุมมองสตรีนิยม ในประเด็นอื่น ๆ อย่างลึกซึ้งรอบด้านและนำไปสู่ข้อเสนอทางวิชาการในแง่มุมมองใหม่ที่แตกต่างไปจากการศึกษากฎหมายกระแสหลักบนโลกแห่งการเรียนรู้กฎหมายที่เปิดกว้างต่อไป⁷ หากพิจารณามุมมองข้างต้น จะเห็นได้ว่าแนวคิดสตรีนิยมที่ถูกนำมาใช้ในแวดวงนิติศาสตร์ไทยยังคงมีข้อจำกัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเชิงทฤษฎี ดังจะเห็นได้ว่า งานของมาลีมีจุดมุ่งหวังไปในทำนองเดียวกันกับงานของวิระดาที่ให้น้ำหนักไปกับความเสมอภาคเท่าเทียม ดังที่เธอกล่าวว่า “มุ่งว่าที่จะให้สังคมไทยร่วมกันแสวงหาแนวทางในการผลักดันให้ สิทธิความเป็นคนของผู้หญิงที่เท่าเทียมเสมอภาคกับชายในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์บังเกิดผลในความเป็นจริง”⁸ งานวิจัยในแวดวงนิติศาสตร์สตรีนิยมจึงยังคงขาดการวิพากษ์ผ่านมุมมองสตรีนิยมที่ลุ่มลึก ทั้งในเชิงทฤษฎีและวิธีวิทยา เช่นเดียวกับที่สมชายก็ได้สังเกตเห็นข้อจำกัดในประเด็นดังกล่าว ดังนี้

การศึกษาวิจัยกฎหมายแนวสตรีนิยมทางทฤษฎีจะมีขอบเขตที่จำกัดเป็นอย่างมาก และยังคงเป็นการศึกษาแนวความคิดทฤษฎีในเชิงภาพกว้างโดยยังไม่มี การให้ความสนใจในการศึกษาลงในประเด็นแต่ละประเด็นอย่างลึกซึ้งว่ามีรากฐานทางความคิด ข้อถกเถียง และประเด็นนำเสนอในแนวทางใหม่ ๆ อย่างไรบ้าง การขาดความสนใจ⁹

กระบวนการสร้างความรู้ในงานวิจัยประเด็นผู้หญิงที่เกิดขึ้นจึงถูกตั้งคำถามถึงการทำให้ผู้หญิงกลายเป็นวัตถุของการศึกษาวิจัยเพื่อตอบโจทย์ความเป็นสากล ด้วยอิทธิพลของหลักสูตรสตรีศึกษาที่วางรากฐานลงในวงวิชาการไทย ในทศวรรษ 2540 นอกจากจะก่อให้เกิดการสร้างองค์ความรู้ใหม่ ๆ ในประเด็นผู้หญิงและความหลากหลายทางเพศในสังคมไทย ยังก่อให้เกิดการวิพากษ์วิธีวิทยาในการสร้างความรู้เกี่ยวกับผู้หญิงหรือแบบแผนปฏิบัติในการทำงานประเด็นเรื่องผู้หญิง อาทิ งานของทวีลักษณ์ พลาชม (2550) ที่ตั้งคำถามญาณวิทยาสตรีนิยมตะวันตก ผ่านงานเขียนของผู้หญิงโลกที่สาม หรืองานวิจนา เบี้ยวบังเกิด (2551) ที่วิพากษ์กระบวนการทำงานเพื่อช่วยเหลือผู้หญิงที่อยู่กับความรุนแรง โดยผู้เชี่ยวชาญ ทั้งจากภาครัฐและเอกชน กระนั้นแม้จะมีงานสตรีนิยมในแนววิพากษ์ แต่การเรียกร้องเพื่อสิทธิของผู้หญิงและการทำงานวิจัยในแวดวงนิติศาสตร์สตรีนิยมที่ผ่านมา ยังคงถูกครอบด้วยแนวคิดที่ขบเน้นความเท่าเทียม และความเป็นสากล (หรือความเป็นเอกภาพ)

จากงานวิจัยที่ได้ทบทวนมานี้จะเห็นได้ว่า สตรีนิยมถูกนำมาใช้ในงานวิจัยทางด้านกฎหมายในฐานะเครื่องมือของการอธิบายตัวบทกฎหมาย ประวัติศาสตร์ คำพิพากษา รวมถึงหลักนิติปรัชญา สืบเนื่องมาจากงานกลุ่มนี้เป็น การริเริ่มที่จะนำเอาแนวคิดสตรีนิยมมาใช้ในแวดวงนิติศาสตร์ จึงเป็นการนำเสนอแนวความคิด และชุดอุดมการณ์แต่ละสำนักคิดอย่างกว้าง ๆ และข้อสังเกตที่สำคัญก็คือ งานนี้เหล่านี้อาจให้คุณค่า ความสำคัญกับความเสมอภาคและความเท่าเทียม ซึ่งเป็นไปในแนวทางของสตรีนิยมสายเสรีนิยม บทความเรื่องนี้จึงต้องการนำเสนอมุมมองสตรีนิยมที่พุดบนฐานความต่างระหว่างเพศ ซึ่งต่างไปจากสตรีนิยมสายเสรีนิยม ที่ให้คุณค่าบนฐานความเสมอภาค

⁷ กัญญ์กัญญา ใจการวงศ์สกุล, เรื่องเดิม, น. 49-50.

⁸ มาลี พงศ์พงษ์สวัสดิ์, *ย้อนรอยสิทธิความเป็นคนของผู้หญิง*, พิมพ์ครั้งที่ 1, (นนทบุรี : บริษัทออฟเซ็ทเพรส จำกัด, 2551), น. 23.

⁹ สมชาย ปรีชาสกุล, *เพศวิถีในคำพิพากษา*, พิมพ์ครั้งที่ 2, (เชียงใหม่ : เกวลีพริ้นติ้ง, 2558), น. 126.

3. ความต่างระหว่างเพศ (Sexual Difference)¹⁰

ปรัชญาความต่างระหว่างเพศของลูซ อิริกาเรย์ นักสตรีนิยม นักภาษาศาสตร์ และนักทฤษฎีจิตวิเคราะห์ชาวฝรั่งเศสคนสำคัญ คือ แนวคิดที่ว่าด้วยความแตกต่างระหว่างตำแหน่งแห่งที่ของตัวตน (subject position) หรืออัตลักษณ์ที่มีเพศ (sexed identity)¹¹ ซึ่งปรัชญาความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์นั้นถูกจัดอยู่ในกลุ่ม “การเขียนของผู้หญิง” หรือ “L’écriture féminine” ซึ่งเกิดขึ้นท่ามกลางงานเขียนของกลุ่มนักคิดสตรีนิยมฝรั่งเศส (French feminist) คนอื่น ๆ อาทิ เอแลน ชิซุส์ (Hélène Cixous) และ จูเลีย คริสเตวา (Julia Kristeva) ในขณะที่เดียวกันแนวคิดของอิริกาเรย์ก็เกิดขึ้น “ขนาน” ไปกับกระแสธารของขบวนการสตรีนิยมคลื่นลูกที่สอง (ช่วงราวปลายทศวรรษ 1960 และ ต้นทศวรรษ 1970) และ “ขนานข้าง” ไปกับการเคลื่อนไหวของขบวนการสตรีนิยมทางฟากฝั่งสหรัฐอเมริกา ที่สำนึกร่วมกันในหมู่นักสตรีนิยม ภายใต้สโลแกนที่ว่า “เรื่องส่วนตัว คือ เรื่องการเมือง” หรือ “Personal is political” ได้ก่อกำเนิดขึ้น และถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายในขบวนการสตรีนิยมคลื่นลูกต่อ ๆ มา ขณะที่ในบริบทสังคมโลก ปรัชญาของอิริกาเรย์ได้วางหลักปักฐานท่ามกลางกระแสเรียกร้องสิทธิเสรีภาพที่เบ่งบานในโลกตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นขบวนการฝ่ายซ้ายในช่วงหลังสงครามโลก การประท้วงของนักศึกษา ขบวนการต่อต้านสงครามเวียดนาม การเคลื่อนไหวของเกย์และเลสเบี้ยน และขบวนการของคนผิวดำ

สืบเนื่องจากความคิดและแนวทางการเคลื่อนไหวของสตรีนิยมคลื่นลูกที่หนึ่ง ซึ่งถือกำเนิดในบริบทของสังคมอุตสาหกรรม และการเมืองในแนวเสรีนิยม จึงมีความเชื่อมโยงกับขบวนการสิทธิของผู้หญิงในแนวเสรีนิยม และสตรีนิยมสายสังคมนิยมยุคแรก ที่เกิดขึ้นช่วงระหว่างปลายศตวรรษที่ 19 และช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ทั้งในสหรัฐอเมริกาและยุโรป¹² กระทั่งซีโมน เดอโบว์วัวร์ (Simone De Beauvoir) นักคิดสตรีนิยมคนสำคัญของฝรั่งเศส ผู้บุกเบิกทางแนวคิดในขบวนการสตรีนิยมคลื่นลูกที่สอง และผู้วางรากฐานทางความคิดในการปลดปล่อยเสรีภาพของผู้หญิง ได้เผยแพร่งานเขียนชิ้นสำคัญที่ชื่อ *The Second Sex* (1949) งานของโบว์วัวร์ชี้ให้เห็นถึงกระบวนการทางสังคมที่สร้างความเป็นอื่นให้แก่ผู้หญิง และทำให้ผู้หญิงต้องตกอยู่ในสถานะเพศที่สอง

ในเวลาต่อมาอิริกาเรย์ ได้วิพากษ์สตรีนิยมแนวเสรีนิยมที่มักจะทำให้คุณค่ากับความเท่าเทียม โดยการแสวงหาความเหมือน (sameness) หรือ ใช้ตรรกะที่ตั้งอยู่บนฐานของความเหมือน (the logic of the same) ซึ่งนั่นทำให้ผู้หญิงจำเป็นต้องเหมือนกับผู้ชาย พูดในภาษาของผู้ชาย หรือแสดงออกในท่าที่แบบผู้ชาย อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางกระแสความคิดสตรีนิยมในยุโรป มุมมองของอิริกาเรย์ก็มีความแตกต่างกับโบว์วัวร์ไม่น้อย ดังจะเห็นได้ว่า โบว์วัวร์ให้ความสำคัญกับการปกป้องอิสรภาพทางปัจเจกของผู้หญิง และการมีสถานะผู้กระทำในความสัมพันธ์

¹⁰ ที่ผ่านมานแนวคิดความต่างระหว่างเพศได้ถูกกล่าวถึงและนำมาใช้ในวงวิชาการไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสาขาปรัชญาและสาขาศาสตร์ศึกษา อาทิ บทความมติชนออนไลน์ เรื่อง “พระพุทธเจ้า ริมฝีปากผู้หญิง และประชาธิปไตย” ของ คงฤช ไตรยวงศ์ (2559) และในบทความเรื่อง “การยืนยันตัวตนจากประสบการณ์ ‘ความเป็นแม่’ ผ่านแนวคิดปรัชญาสตรีนิยมของอิริกาเรย์” ของ วัจนา เสริมสาธิตส์ (2562)

¹¹ Alison Stone, Sexual difference, In L. Disch and M. Hawkesworth (Eds.), *Oxford Handbook of Feminist Theory*, (Oxford : Oxford University Press, 2015), pp. 2.

¹² Charlotte Kroløkke and Ann Scott Sørensen, Three waves of feminism: From suffragettes to grrls. In C. Kroløkke and A. S. Sørensen (Eds.), *Gender Communication Theories & Analyses: From Silence to Performance*, (Thousand Oaks : SAGE Publications, 2006), pp. 1.

ทางเพศ ขณะที่อิริกาเรย์ให้ความสำคัญกับการรื้อถอนความสัมพันธ์ในรูปแบบความรักความปรารถนาที่ตั้งอยู่บนฐานองค์ประธาน - วัตถุ (subject - object)¹³ อีกทั้งจุดที่ต่างทางความคิดระหว่างอิริกาเรย์กับโบว์วาร์ก็คือ อิริกาเรย์ต้องการที่จะทำลายชุดระเบียบของผู้หญิงที่สร้างขึ้นมาให้ผู้หญิงต้องคอยพึ่งพา ตกเป็นรองและความไร้แก่นแกนของตนเองในรูปแบบต่าง ๆ แต่ถึงที่สุดแล้วโบว์วาร์ได้ตั้งคำถามต่อสิ่งที่จะช่วยเปลี่ยนแปลงสถานการณ์จริงที่ผู้หญิงต้องประสบ ซึ่งการที่จะทำเช่นนั้นได้ก็คือการเสริมพลังให้กับพวกเธอ ขณะที่อิริกาเรย์จัดจ้อยอยู่กับอำนาจของความต่างระหว่างเพศในเชิงสัญลักษณ์ และวิธีที่จะปรับเปลี่ยนความหมายต่าง ๆ ในระดับสัญลักษณ์¹⁴ แนวคิดปรัชญาความต่างระหว่างเพศจึงนับว่าเป็นจุดเปลี่ยนผันทางความคิดที่สำคัญในหมู่นักสตรีนิยมตะวันตก (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุโรป) จาก “ความเหมือน” หรือ “เท่าเทียม” สู่ “ความต่าง”

ความสำคัญที่อิริกาเรย์เสนอปรัชญาความต่างระหว่างเพศขึ้นมานั้นก็เพราะว่าที่ผ่านมาโครงสร้างทางสังคม กฎหมาย ภาษา หรือ ปรัชญา ในโลกตะวันตกถูกครอบงำด้วยความเป็นชายที่แฝงไปด้วยปิตาธิปไตย ปรัชญาของอิริกาเรย์จึงได้นำข้อเสนอใหม่มาสู่ขบวนการสตรีนิยม ด้วยการยืกรานจากความต่างที่ผู้หญิงมีและได้รับมาจากธรรมชาติ แนวคิดความต่างระหว่างเพศของเธอจึงเป็นการสร้างสิ่งที่เรียกว่า “วงศ์วานผู้หญิง” (female genealogies) โดยการกลับไปแสวงหาตัวตนและวางตำแหน่งที่ของผู้หญิง ผ่านการรื้อถอนวงศ์วานของผู้ชาย คำถามที่สำคัญก็คือ ความต่าง หรือ วงศ์วานผู้หญิง ที่อิริกาเรย์พยายามยกขึ้นมาบนฐานปรัชญาความต่างระหว่างเพศ ซึ่งเธอได้ยืกรานเอาไว้อย่างหนักแน่น คืออะไร? และ สร้างขึ้นมาอย่างไร?

ในมุมมองของทฤษฎีจิตวิเคราะห์ การมีตัวตนหรือการพัฒนาอัตลักษณ์ของมนุษย์ เป็นผลมาจากการเข้าสู่ระเบียบสัญลักษณ์ (symbolic order) (เช่น การใช้ภาษา หรือ การอยู่ใต้กฎเกณฑ์ต่าง ๆ) ทว่าสัญลักษณ์ชุดเดิมที่เหล่านักจิตวิเคราะห์ชายเคยสร้างขึ้นมักวางเพศหญิง/ผู้หญิงไว้ในจุดที่เป็นรอง หรือต่ำกว่าผู้ชาย อิริกาเรย์จึงได้สร้างวงศ์วานผู้หญิงด้วยการพัฒนาระเบียบสัญลักษณ์ชุดใหม่ที่มีผู้หญิงหรือความเป็นหญิง โดยระเบียบสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่อิริกาเรย์ได้นำเสนออยู่ในผลงานทางปรัชญาของเธอนั้นได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดจิตวิเคราะห์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดของฌาคส์ ลากอง (Jacque Lacan) นักทฤษฎีจิตวิเคราะห์ชาวฝรั่งเศส ทฤษฎีของลากองนั้นพัฒนามาจากทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ โดยเขาได้ตีความแนวคิดของฟรอยด์ และผสมผสานทฤษฎีจิตวิเคราะห์เข้ากับภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้าง (structural linguistics)¹⁵ และยังได้นำเรื่องการตอนและปมเอติปัสของฟรอยด์ มาทบทวนใหม่ในฐานะผลลัพธ์จากโครงสร้างทางภาษา ไม่ใช่ข้อเท็จจริงทางกายภาพ ซึ่งทำให้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของลากองขยับออกจากชีววิทยา ไปสู่ ภาษา และวัฒนธรรม¹⁶

¹³ Ofelia Schutte, A critique of normative heterosexuality: Identity, embodiment, and sexual difference in Beauvoir and Irigaray, *Hypatia*, 12 (1) (1997), pp. 41.

¹⁴ Ofelia Schutte, *Ibid*, pp. 50.

¹⁵ ปุณณตา สายยศ, การใช้สัญลักษณ์ภาพแทนร่างกายในงานศิลปะกรรมของพินรี สันต์พิทักษ์ และวัชรพร อยู่ดี, (วิทยานิพนธ์บัณฑิตศึกษา, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), น. 33.

¹⁶ Alison Stone, *Sexual difference*, Op. Cit., pp. 5.

ตัวอย่างมโนทัศน์จิตวิเคราะห์ที่ลากองต่อยอดและตีความใหม่จากแนวคิดจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ เช่น มโนทัศน์เรื่องเจ้าโลก (the phallus) ลากองตีความแนวคิดเรื่องสิ่งลึกลับของฟรอยด์ใหม่ ไปในเชิงสัญลักษณ์ว่า ไม่ได้หมายถึงสิ่งลึกลับ แต่เป็นวัตถุในจินตนาการที่บ่งชี้ถึงอำนาจ เป็นวัตถุปรารถนาของแม่ ความอยากที่ไม่ได้รับการตอบสนอง มันจึงถูกทับถม และกลายเป็นความปรารถนาใน แม่/สิ่ง-อื่น เจ้าโลก จึงเป็นสิ่งที่บ่งชี้ถึงสิ่งอื่น (the other) เจ้าโลกจึงเป็นสิ่งที่ได้ทั้งเด็กชายและหญิงแต่ไม่ได้หมายความว่าพวกเขาครอบครองมันอยู่ แต่เจ้าโลกมีอยู่ในกระบวนการแห่งจินตนาการ (the imaginary order) เท่านั้น¹⁷ หรืออีกตัวอย่างหนึ่งก็คือ มโนทัศน์ นาม-แห่ง-บิดา (name-of-the-father) ลากองใช้มาแทนที่ พ่อ ในความสัมพันธ์แบบปมเอ็ดิปัส เป็นสิ่งที่บ่งชี้ถึงอำนาจคุกคามข่มขู่และการลงทัณฑ์ โดยสร้างกฎของพ่อ (the law of the father) พ่อในความหมายของลากองมีฐานะเป็นผู้สร้างกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งยังคงได้รับการยึดถือ และปฏิบัติกันอยู่ เช่น กฎข้อห้ามรักร่วมสายเลือด (incest taboo) แบบแผนของการแต่งงานนั้นคือการไม่ยึดถือกฎธรรมชาติ และเข้าสู่กฎที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นการแยกความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับเด็กส่งทอดมาหลายชั่วอายุคนเช่นเดียวกับภาษา พ่อในทัศนะของลากองจึงทำหน้าที่เป็นโครงสร้างภาษา เป็นโครงสร้างหลักของกระบวนการแห่งสัญลักษณ์ ซึ่งก็คือแบบแผนกฎเกณฑ์ระบบคุณค่าของพ่อเป็นระบบคุณค่าที่ครอบครองมนุษย์ยึดถือสืบต่อ เป็นระบบคุณค่าที่ใช้ตัดสินถูกผิด ดีเลว ความงาม¹⁸

ระเบียบสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านมโนทัศน์จิตวิเคราะห์ของลากองถูกชี้ให้เห็นว่าข้อจำกัดโครงสร้างทางภาษาได้กีดกันผู้หญิงออกจากการมีอยู่ในฐานะอัตบุคคล จากการพูด หรือจากภาพปรารถนาในแบบของผู้หญิงเอง¹⁹ คำถามที่สำคัญตามมา ก็คือ จากความพยายามของอิริกาเรย์ในการสร้างวงศาวททยาผู้หญิง ระเบียบสัญลักษณ์ใหม่ที่อิริกาเรย์สร้างขึ้นบนฐานปรัชญาความต่างระหว่างเพศมีอะไรบ้าง

ชุดระเบียบสัญลักษณ์ที่สำคัญที่อิริกาเรย์ได้สร้างขึ้นมาใหม่บนฐานคิดปรัชญาความต่างระหว่างเพศ คือการสร้างจากเพศในระดับที่อาจนับได้ว่าลึกที่สุด หรือในระดับที่เป็นพื้นฐานที่สุด ซึ่งก็คือ ระดับสัณฐานวิทยา หรือ “morphology” ทว่า “สัณฐานวิทยา” ในที่นี้ อิริกาเรย์หมายถึง ความหมายเชิงวัฒนธรรมที่อยู่รายล้อมกับเพศที่ติดตัวอยู่บนร่างกาย และยังหมายถึงหนทางที่เราแต่ละคนในฐานะปัจเจกได้ประสบ รู้สึก และดำรงอยู่ในร่างกายของเรา²⁰ ในงานเขียนของอิริกาเรย์จะพบว่า สัญลักษณ์ที่เธอสร้างขึ้นใหม่มักจะสัมพันธ์กับร่างกายของผู้หญิง และประสบการณ์ของผู้หญิง อาจจะกล่าวได้ว่าสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นมานั้นมีความสัมพันธ์กันระหว่างเพศบนร่างกาย วัฒนธรรม รวมถึงประสบการณ์ โดยจะพบว่าสัญลักษณ์ที่มีอยู่บนร่างกายของผู้หญิงที่อิริกาเรย์มักจะกล่าวถึงอยู่บ่อยครั้งในงานเขียนของเธอ ประกอบด้วย 1. เมือก (mucous) ที่ถูกนำมาใช้ในงานของอิริกาเรย์ในฐานะคำที่ใช้สื่อนัยยะ และนำมาใช้เพื่อทดแทนการนำเสนอจินตภาพของร่างกายที่ไม่มีสิ่ง²¹ 2. ริมฝีปากทั้งสองแบบ (a set of two lips) โดยริมฝีปากในความหมายของอิริกาเรย์นั้นสื่อนัยยะถึง ทางปาก (oral) และ

¹⁷ ปุณณดา สายยศ, เรื่องเดิม, น. 37.

¹⁸ ปุณณดา สายยศ, เรื่องเดียวกัน, น. 38.

¹⁹ Alison Stone, *Sexual difference*, Op. Cit., pp. 6.

²⁰ Alison Stone, *Ibid*, pp. 10.

²¹ Magaret Whitford, *Irigaray's body symbolic. Hypatia*, 6 (3) (1991), pp. 104.

อวัยวะเพศ (genital) แนวคิดนี้ได้ถูกนำไปใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อแสดงให้เห็นถึง การพูดในฐานะผู้หญิง “speaking as a woman” หรือ “parler femme” และยังเป็นสื่อกลางที่แสดงให้เห็นถึงการรักในตนเอง การเคารพตนเอง และความปรารถนาของผู้หญิง²²

ส่วนการสร้างระเบียบสัญลักษณ์ชุดใหม่ผ่านวัฒนธรรม อิริกาเรย์พยายามจะนำเสนอวัฒนธรรมที่มีความต่างระหว่างเพศ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูกสาว และ หนทางใหม่ในการดำรงความรักของความสัมพันธ์ระหว่างชาย-หญิงบนฐานคิดความต่างระหว่างเพศ เพื่อออกจากความสัมพันธ์รูปแบบป่าวและเจ้านายที่ทำให้ผู้หญิงต้องตกเป็นวัตถุสิ่งของ ถูกครอบครอง และกดทับ และที่มากไปกว่านั้นความพยายามของอิริกาเรย์ในการเปลี่ยนแปลงสัญลักษณ์ และสร้างวงศาวทิตยาผู้หญิง มิได้แค่จำกัดอยู่แค่การเปลี่ยนแปลงในเชิงวัฒนธรรม แต่ยังมี ความพยายามเปลี่ยนแปลงเรื่องใหญ่ ๆ อย่างการเปลี่ยนแปลงภาษาที่ใช้ในการสื่อสาร จาก *I love to you* สิ่งหนึ่งที่จะทำให้เกิดวัฒนธรรมที่เคารพความต่างระหว่างเพศที่อิริกาเรย์เล็งเห็นก็คือ การเปลี่ยนแปลงภาษาในการสื่อสาร (the language of communication)²³ ในหนังสือเล่มดังกล่าวจะเห็นถึงความพยายามของอิริกาเรย์ในการสร้างวัฒนธรรมที่เคารพความต่างระหว่างเพศ ผ่านภาษา ตัวอย่างหนึ่งที่สามารถเห็นได้อย่างชัดเจนก็คือ ตัวอย่างประโยค “I love to you” (หรือ “J’aime à toi.” ในภาษาฝรั่งเศส) ที่ปรากฏเป็นชื่อของหนังสือเล่มนี้ อิริกาเรย์ชี้ให้เห็นว่า การบอกรักผ่านประโยครูปแบบเดิม “I love you” สุ่มเสี่ยงที่จะลดทอนให้คนอื่นเป็นเพียงวัตถุ การใส่ ‘To’ เข้ามาชั้นกลางระหว่าง I love กับ you จึงเป็นความพยายามที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้คนอื่นเป็นเพียงวัตถุ หรือสิ่งของที่มีเจ้าของ²⁴ อีกทั้งในหนังสือเล่มนี้ อิริกาเรย์ยังได้เสนอการใช้สรรพนามแบบมีเพศ เช่น I/he I/she You/he You/she รวมถึงสรรพนามบุรุษที่สาม She/they และ He/they อิริกาเรย์เชื่อว่าการใช้สรรพนามระบุเพศจะนำไปสู่การสร้างการมีอยู่ (being) ต่อกันและกันมากกว่าที่จะครอบครอง (having) กันและกัน²⁵

ระเบียบสัญลักษณ์เหล่านี้ถูกสร้างขึ้นมาโดยมีสิ่งที่เป็นรากฐานของวงศาวทิตยาผู้หญิง ซึ่งนั่นก็คือ เรือนกายของเพศหญิง และความเป็นผู้หญิง ทั้งนี้ก็เพื่อการปะทะเชิงสัญลักษณ์ (countersymbol) ที่เหล่านักจิตวิเคราะห์ได้เคยอธิบายพฤติกรรม หรือตัวตนของผู้หญิง ผ่านสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงสถานะของผู้หญิงที่ถูกลดทอนคุณค่าเป็นรองต่อผู้ชาย หรือไร้สถานะการมีอัตบุคคลเป็นของตนเอง นอกจากนั้นการสร้างสัญลักษณ์เหล่านี้ก็เพื่อเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมให้เกิดการเคารพความต่างระหว่างเพศ และสร้างการปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประธาน (intersubjectivity)

จากการย่นกรานความต่างระหว่างเพศที่มาจากราก/‘ร่าง’ ในปรัชญาของอิริกาเรย์ ได้กลายเป็นจุดที่นำมาสู่ข้อวิพากษ์เชิงทฤษฎี สิ่งที่อิริกาเรย์มักจะถูกโต้แย้งก็คือ การมองว่าปรัชญาความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์นั้นตั้งอยู่บนฐานคิดสารัตถนิยม (essentialism) ข้อวิพากษ์ต่อแนวคิดความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์ได้เริ่มปรากฏขึ้นในงานของนักสตรีนิยมหลากหลายสำนักคิด ทั้งจาก สตรีนิยมอเมริกัน สตรีนิยมสายวัตถุนิยม (materialist feminist) และสตรีนิยมสายต่อต้านวัตถุนิยม (anti-materialist feminist) นับแต่

²² Alison Stone, *Sexual difference*, Op. Cit., pp. 7-11.

²³ Luce Irigaray, *I love to you: Sketch for a felicity within history*, (New York : Routledge, 1996), p. 113.

²⁴ Luce Irigaray, *Ibid*, p. 111.

²⁵ Luce Irigaray, *Ibid*, p. 134.

ช่วงปลายทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา เช่น งานของ โมนิก พลาซ่า (Monique Plaza) (1978) แนนซี เค มิลเลอร์ (Nancy K. Miller) คริสทีน โฟเร่ (Christine Fauré) (1981) แคลโรลิน เบิร์ก (Carolyn Burk) (1981) เอลเลน โชวอลท์เทอร์ (Elaine Showalter) โทริล มัว (Toril Moi) (1985) ขณะเดียวกันก็มีงานเขียนที่ออกมาปกป้องปรัชญาของอิริกาเรย์ เช่น งานของ เจน กัลลอป (Jane Gallop) (1983) ปิง ซู (Ping Xu) (1995) และ เดเนียล โพลล์ (Danielle Poe) (2011)

ภายใต้กระแสธารความคิดแบบหลังสมัยใหม่ สิ่งที่ปรัชญาความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์มักจะถูกวิพากษ์ คือ การตั้งอยู่บนฐานคิดสารัตถนิยม อันนับว่าเป็นข้อวิพากษ์หลัก ซึ่งเกิดขึ้นจากวงศาคณาวิทยาผู้หญิงที่อิริกาเรย์พยายามสร้างขึ้นผ่านสัญญาต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ภาษา วัฒนธรรม ความสัมพันธ์ สิทธิ หรือ การเขียนล้วนถูกเชื่อมโยงกับร่างกายของผู้หญิงอันนับว่าเป็นรากฐานของความต่างระหว่างเพศ และตามมาด้วยข้อวิพากษ์อีกส่วนหนึ่ง คือ การตั้งอยู่บนฐานคิดแบบทวิลักษณ์ เพศชาย-เพศหญิง หรือ ผู้ชาย-ผู้หญิง ปรัชญาความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์มักถูกตั้งคำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์รูปแบบอื่น ๆ ที่อยู่นอกบรรทัดฐานรักต่างเพศและอัตลักษณ์ทางเพศรูปแบบอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ทั้งผู้ชายหรือผู้หญิง

กลุ่มที่ปกป้องแนวคิดของอิริกาเรย์มักมุ่งเน้นไปที่ข้อวิพากษ์หลักที่มองว่าปรัชญาของอิริกาเรย์นั้นตั้งอยู่บนฐานคิดแบบสารัตถนิยม โดยกลุ่มความคิดนี้สามารถแบ่งออกได้เป็นสองส่วน คือ หนึ่ง กลุ่มที่มองว่าแนวคิดของอิริกาเรย์นั้นใช้ฐานคิดแบบสารัตถนิยมเป็นกลยุทธ์หนึ่งเพื่อนำมาแทนที่สัญญาณทางเพศแบบผู้ชายที่ลากองได้เสนอไว้ในทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของเขา กลุ่มนี้ให้ความสำคัญกับการระลึกถึงจุดเริ่มต้นของงานเขียนของอิริกาเรย์ที่มาจากแนวคิดจิตวิเคราะห์ ซึ่งนั่นอาจช่วยให้มุมมองที่มีต่อปรัชญาอิริกาเรย์ในเชิงสารัตถนิยมเปลี่ยนไป หากเล็งเห็นว่าการนิยามผู้หญิงผ่านจุดยืนสารัตถนิยมของอิริกาเรย์นั้นอาจไม่ได้เป็นการกักขังผู้หญิงเอาไว้ในร่างกายของพวกเธอ หากแต่เป็นการช่วยเหลือพวกเธอจากการถูกกำหนดความหมายโดยผู้ชาย²⁶ และกลุ่มที่สอง คือ กลุ่มที่มองว่าการวิพากษ์อิริกาเรย์ว่าสมาทานแนวคิดสารัตถนิยมเกิดจากการตีความผิดปฏิสระมิได้ว่าความซับซ้อนในงานของอิริกาเรย์ส่วนหนึ่งนั้นอยู่ตรงที่ ภาษาที่เธอใช้ซึ่งเต็มไปด้วยการเล่นคำ (metonym) ดังเช่นที่ คำว่า ริมฝีปากทั้งสองแบบ ที่มักจะถูกตีความแตกต่างกันออกไป ส่วนหนึ่งมักมองว่าเป็นความพยายามค้นหา รื้อฟื้น และสร้างวัฒนธรรมของผู้หญิงขึ้นมาใหม่²⁷ และคำบางคำที่อิริกาเรย์ใช้ ก็มักจะถูกตีความว่าสิ่งที่เธอพยายามเสนอนั้น คือ การล้อเลียน (mimicry) ดังที่ ซู มองว่า จากการอธิบาย “ข้อเท็จจริง” เกี่ยวกับคุณลักษณะอันจำเพาะทางเพศของผู้หญิง อิริกาเรย์กำลังล้อเลียนวิธีที่ตั้งอยู่บนธรรมเนียมโดยการเอาผู้ชายเป็นจุดศูนย์กลาง ซึ่งได้สร้าง และกดขี่ “ข้อเท็จจริง” และ “ความจริง” เกี่ยวกับเพศวิถีของผู้หญิง²⁸ อีกทั้งนัยยะของการล้อเลียนมิได้ถูกนำมาใช้เพียงแค่เพื่อตอบโต้แนวคิดการเอาผู้ชายเป็นจุดศูนย์กลาง หากแต่ยังนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการปกป้องจากการถูกลดทอนให้อยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจของความเหมือน (the economy of the same)²⁹

²⁶ Diana J. Fuss, Essentially speaking: Luce Irigaray's language of essence, *Hypatia*, 3 (3) (1989), pp. 62-80.

²⁷ Magaret Whitford, Op. Cit., p. 101.

²⁸ Ping Xu, Irigaray's mimicry and the problem of essentialism, *Hypatia*, 10 (4) (1995), pp. 87.

²⁹ Ping Xu, Ibid, pp. 79.

จากข้อถกเถียงที่ไม่ว่าจะเห็นด้วยหรือเห็นแย้งกับแนวคิดของอิริกาเรย์ แต่นั้นปฏิเสธไม่ได้เลยว่าปรัชญาความต่างระหว่างเพศมีอิทธิพลอย่างมากต่อแวดวงปรัชญาสตรีนิยมตะวันตกและยังคงถูกนำไปใช้ต่อยอดในหลายสาขาวิชา ไม่ว่าจะเป็น รัฐศาสตร์ นิติศาสตร์ และภาษาศาสตร์ อีกทั้งยังเป็นประเด็นร่วมสมัยที่ก่อให้เกิดการถกเถียงออกไปอย่างกว้างขวางต่อสิ่งใดที่เราจะยึดถือ ยืนกราน หรือพยายามหาจุดร่วมกันระหว่างแนวคิด เพศ กับ เพศสถานะ หรือ ร่างที่มีเพศ/ข้อเท็จจริง กับเพศเชิงสังคมและวัฒนธรรมที่ค่อย ๆ ถอยห่างออกจากเพศที่จับต้องได้ ขณะที่การต่อสู้ทางความคิดได้แปรเปลี่ยนไปตามบริบทสังคมและโลก ดังจะเห็นได้จากพัฒนาการของคุณค่าที่ขบวนการสตรีนิยมในโลกตะวันตกได้ยึดถือ จากการเริ่มต้นด้วย ความเหมือน (sameness) มาสู่ ความแตกต่าง (difference) และขยับมาจนถึงความคิดเรื่องเพศที่ตั้งอยู่บนฐานความเป็นกลาง (neutral) ที่กำลังขยับขยายการถกเถียงอยู่ในสังคมตะวันตก ซึ่งอาจนำไปสู่โลกในอุดมคติที่ไร้ชาย-หญิง ไร้การกดขี่ทางเพศ และมีที่มีทางให้กับความเป็นอื่นมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามแนวคิดของอิริกาเรย์ก็ยังคงถูกส่งต่อและแทรกซึมอยู่ในการสนทนาเพื่อหาหนทางที่สร้าง “ความเสมอภาคระหว่างเพศ” ซึ่งอาจเป็นไปตามที่อิริกาเรย์เคยคาดการณ์ไว้ว่า “ความต่างระหว่างเพศอาจเป็นประเด็นแห่งยุคสมัยของเรา ที่น่าจะเป็น ‘หนทางรอด’ ของเรา หากเราได้ขบคิดต่อประเด็นนี้อย่างถี่ถ้วน”³⁰

4. สิทธิบนความต่างระหว่างเพศ (Sexuate Rights)

“To demand equality as women is, it seems to me, a mistaken expression of real objective. The demand to be equal presupposes a point of comparison. To whom or to what do women want to be equalized? To men? To a salary? To a public office? To what standard? Why not to themselves?”³¹

จากประโยคข้างต้นที่อยู่ในบทนำของหนังสือ *Je Tu Nous: Toward a Culture of Difference* สะท้อนให้เห็นปรัชญาความต่างระหว่างเพศของอิริกาเรย์ มิได้เพียงถูกคิดขึ้นมาเพื่อพัฒนาวัฒนธรรม ภาษา หรือสร้างความต่างระหว่างเพศให้เกิดขึ้นในระดับสัญลักษณ์ หากแต่อิริกาเรย์ยังได้พูดถึงอัตลักษณ์ของการเป็นพลเมืองที่มีเพศสถานะ (gender civil identity) และหน้าที่ของผู้หญิงในฐานะพลเมืองที่เป็นผู้ใหญ่เต็มวัย ซึ่งการให้ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องการเมือง ความเป็นพลเมือง และกฎหมายของอิริกาเรย์ในฐานะนักปรัชญาสตรีนิยม เริ่มต้นขึ้นในราวปี ค.ศ. 1970 ครั้นเมื่ออิริกาเรย์ได้ทำงานร่วมกับกลุ่มผู้หญิงที่อยู่ในขบวนการปลดปล่อยเสรีภาพ³² อิริกาเรย์มองว่าในสังคม ผู้ชายและผู้หญิงขาดสิ่งที่เรียกว่า ความเป็นพลเมือง (civility) ซึ่งมีสาเหตุมาจากปิตาธิปไตยที่ถูกสร้างขึ้นมากับการเน้นไปที่ความมั่งคั่ง แทนที่จะเป็นการเคารพชีวิตและการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างองค์ประธาน (intersubjectivity) ในหมู่ผู้คน อันเป็นเรื่องสำคัญสำหรับการเคารพการมีอยู่³³ นั่นจึงทำให้เราถูกทำให้เป็นอื่นด้วยสินค้า ด้วยเงินตรา ด้วยการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ

³⁰ Luce Irigaray, *Je, Tu, Nous: Toward a culture of difference*, (New York : Routledge, 1993), p. 5.

³¹ Luce Irigaray, *Ibid*, p. 12.

³² Luce Irigaray, *Ibid*, p. 82.

³³ Luce Irigaray, *Thinking the difference: For a peaceful revolution*, (London : the Athlone Press, 1994), p. 71.

การพูดถึงสิทธิ กฎหมาย หรือหน้าที่พลเมืองของชาย-หญิง เริ่มมาจากงานของอิริกาเรย์ในระยะแรกอย่าง *The Speculum of the Other Woman* (1968) ที่ได้รับอิทธิพลในการทำความเข้าใจรัฐ รูปแบบสังคม อารยะ และแนวคิดครอบครัวมาจากแนวคิดของเฮเกล อิริกาเรย์อ่านเฮเกลในฐานะคนที่สนับสนุนวิถีดั้งเดิมของ รัฐสมัยใหม่ เนื่องจากวิธีดังกล่าวยอมรับความปรารถนาเชิงธรรมชาติของปัจเจกซึ่งแยกออกจากครอบครัว ทว่าเฮเกลมองข้ามว่าความปรารถนาเหล่านี้ก่อตัวขึ้นในเชิงการเมืองและสามารถแปรเปลี่ยนได้ จากจุดนี้เอง ทำให้อิริกาเรย์มองว่าแนวคิดของเฮเกลยังคงละเลยความเป็นธรรมชาติต่อผู้หญิงที่ยังคงต้องทำหน้าที่ดำเนิน ความสัมพันธ์เชิงธรรมชาติในการสร้างครอบครัว³⁴ อิริกาเรย์จึงพยายามนำเสนอสิทธิบนฐานความต่างระหว่างเพศ เพื่อสร้างสังคมที่มีอารยะมาพร้อมกับสิทธิพลเมืองและบทบาทหน้าสำหรับผู้ชายและผู้หญิงที่แตกต่างกัน อิริกาเรย์มองว่า สาเหตุที่ผู้หญิงขาดความเป็นพลเมืองและสิทธิที่เหมาะสมกับพวกเธอนั้นก็เพราะว่าพวกเธอ ไม่ได้เรียกร้องสิทธิที่เหมาะสมกับพวกเธอเอง³⁵ ดังที่เธอกล่าวว่า กฎหมายต้องถูกเปลี่ยนให้ให้เข้ากับอัตลักษณ์ ของพวกเขาทั้งสองเพศ ในฐานะพลเมือง³⁶ และยืนยันกรานอย่างหนักแน่นว่า “ความเท่าเทียมระหว่างผู้ชาย และผู้หญิงนั้นมิสามารถบรรลุผลสำเร็จได้โดยปราศจาก ทฤษฎีเพศสถานะที่มีความแตกต่างทางเพศ และการร่าง สิทธิและข้อบังคับของแต่ละเพศขึ้นมาใหม่ให้แตกต่างกัน ทั้งในทางสิทธิและภาระหน้าที่”³⁷

เธอก็ได้เสนอสิ่งที่เรียกว่า “สิทธิบนความต่างระหว่างเพศ” (sexuate rights) ซึ่งก็คือ สิทธิที่เคารพ ต่อผู้ชายและผู้หญิง ทั้งยังตอบสนองความต้องการจริง ๆ ของพวกเขา ตามที่เธอยืนยันกรานว่า “เราต้องการ กฎหมายที่ให้คุณค่ากับความแตกต่าง เพราะอัตบุคคลทุกรูปแบบไม่ได้เหมือนกัน ไม่ได้เท่ากัน และไม่ได้ ตอบสนองพวกเขาให้เป็นเช่นนั้น” การไร้ตัวตนทางเพศในตัวบทกฎหมายในมุมมองของอิริกาเรย์ สืบเนื่องมาจาก 1. กฎหมายถูกเขียนโดยผู้ชายด้วยมุมมองที่เห็นพร้อมไปกับระบบทาส และ 2. ปีศาจปีศาจที่แฝงอยู่ในกฎหมาย เกิดจากการเกี่ยวข้องกับเรื่องทรัพย์สิน ซึ่งทำให้ปัจเจกถูกนิยามโดยความสัมพันธ์ของเธอหรือเขา ที่จะนำไปสู่ การเป็นเจ้าของ (ownership)³⁸

คำถามที่สำคัญก็คือ สิทธิทางกฎหมายที่เหมาะสมกับผู้หญิงควรจะเป็นอย่างไร และสิทธิทางกฎหมาย อะไรที่อิริกาเรย์เสนอขึ้นมาอย่างเป็นรูปธรรม? ในงานของ อลิสัน สโตน ได้สรุปสิทธิทางกฎหมายบนฐานคิด ความต่างระหว่างเพศที่อิริกาเรย์ได้เสนอไว้ในหนังสือ *Je, Tu, Nous: Toward a Culture of Difference* ซึ่งมีทั้งหมดสี่ข้อหลัก ๆ ด้วยกัน ดังนี้

1. สิทธิในการเข้าถึงความเท่าเทียมทางเศรษฐกิจ และในการเข้าไปเป็นผู้แทนในทุกองค์กรของพลเรือน หรือองค์กรที่เกี่ยวข้องกับศาสนา
2. สิทธิในการปกป้องวัฒนธรรมและธรรมเนียมของตนเอง

³⁴ Alison Stone, *Luce Irigaray and the philosophy of sexual difference*, (New York : Cambridge University Press, 2006), p. 164.

³⁵ Luce Irigaray, *Thinking the difference: For a peaceful revolution*, Op. cit., p. 72.

³⁶ Luce Irigaray, *Ibid*, p. xv-xvii.

³⁷ Luce Irigaray, *Je, Tu, Nous: Toward a culture of difference*, Op. cit., p. 29.

³⁸ Luce Irigaray, *Thinking the difference: For a peaceful revolution*, Op. cit., p. 15-16.

3. สิทธิใน “ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาพตัวแทนของผู้หญิงในพื้นที่สาธารณะ ควรเป็นไปในทิศทางบวก
4. สิทธิที่ให้อิสระในการเลือกที่จะเป็นแม่ และการได้ใช้สิทธิอย่างเต็มที่ในร่างกายและการยึดมั่นในคุณธรรมและจริยธรรม³⁹

นอกจากสิทธิบนเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิงที่อิริกาเรย์ได้เน้นย้ำ ซึ่งไม่ใช่เพียงแค่การเป็นเจ้าของร่างกาย การสามารถตัดสินใจควบคุมกำเนิดหรือให้กำเนิดด้วยตนเอง แต่จะพบว่า อิริกาเรย์ (1994) ได้ให้ความสำคัญอย่างมากกับสิทธิบนพรหมจรรย์ของผู้หญิง ซึ่งไม่ใช่เพียงแค่ผู้หญิงในวัยผู้ใหญ่ หากแต่สิทธินี้ควรเป็นสิทธิของผู้หญิงตั้งแต่วัยเด็ก โดยอิริกาเรย์มองว่า “สิทธิในพรหมจรรย์ควรจะเป็นส่วนหนึ่งกับอัตลักษณ์พลเมืองของเด็กผู้หญิง ในฐานะสิทธิที่จะเคารพร่างกายและการยึดมั่นในจริยธรรมของพวกเธอเอง⁴⁰”

จุดประสงค์ในการเรียกร้องสิทธิสำหรับผู้หญิงเหล่านี้ขึ้นมาก็เพื่อที่จะทำให้พวกเธอสามารถรับผิดชอบตัวพวกเธอเองได้ในเชิงสังคม ทำให้พวกเธอสามารถรับผิดชอบต่อตนเองในแบบพลเมืองที่มีวุฒิภาวะ ไม่ว่าจะเป็นการปกป้องพรหมจรรย์ของพวกเธอ การปกป้องความเป็นแม่ของพวกเธอ ความเป็นธรรมชาติของพวกเธอ บ้านของพวกเธอ ภาพลักษณ์ ภาษาของพวกเธอ ไปจนถึงสิทธิในการเคารพในเทพเจ้าหรือเทพธิดาของพวกเธอ แนวคิดสิทธิบนความต่างระหว่างเพศที่อิริกาเรย์ได้เสนอขึ้นมานั้นจึงเป็นการเสนอแนวทางที่ต้องการให้ความต่างระหว่างเพศได้ถูกบัญญัติลงในตัวบทกฎหมาย

5. ข้อเสนอเบื้องต้นว่าด้วยสิทธิของผู้หญิงในทางนิติศาสตร์

บทความนี้ นอกจากต้องการจะเติมเต็มช่องว่างทางทฤษฎีนิติศาสตร์สตรีนิยมที่ขาดหายไป ผ่านการนำเสนอแนวคิดความต่างระหว่างเพศ ยังต้องการนำเสนอถึงความเป็นไปได้ของการนำเอาแนวคิดของอิริกาเรย์มาใช้ ทั้งในภาคปฏิบัติและภาคทฤษฎี ในแวดวงนิติศาสตร์ไทย ส่วนนี้จะเป็นการให้ข้อเสนอเบื้องต้นต่อการนำเอาแนวคิดดังกล่าวมาใช้ในการศึกษากฎหมายไทย โดยเจาะจงไปที่กฎหมายครอบครัวและกระบวนการไกล่เกลี่ยที่ได้มาจากผลการวิจัยและข้อเสนอแนะในงานวิจัยของผู้เขียน

กฎหมายมองว่าหญิงชายเป็น “บุคคล” บนฐานคิดความเหมือนกัน จึงทำให้ชายหญิงอยู่ภายใต้กฎหมายฉบับเดียวกัน กล่าวได้ว่า หลักความเสมอภาคหรือคนเท่ากันภายใต้กฎหมายถูกใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 โดยพยายามให้สิทธิของผู้หญิงเท่ากับผู้ชาย ในเวลาเดียวกันสิทธิเหล่านี้ก็ได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก ฉะนั้นผู้ชายต้องเป็นสามีหรือผู้หญิงต้องเป็นภรรยาแบบตะวันตก และมีรูปแบบครอบครัวแบบผัวเดียวเมียเดียว อีกทั้งการนำหลักเสมอภาคมาใช้ ก็ทำให้ชายหญิงมีรูปแบบความเป็นพลเมืองและมีหน้าที่รับผิดชอบเหมือนกัน ซึ่งแน่นอนว่าการนำเอาแนวความคิดอิริกาเรย์มาใช้ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะคำนึงถึงความแตกต่างทางเชื้อชาติและบริบททางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ระหว่างตะวันตกกับไทย ที่ทำให้ประสบการณ์ของผู้หญิงมี

³⁹ Luce Irigaray, *Je, Tu, Nous: Toward a culture of difference*, Op. cit., p. 86-89.

⁴⁰ Luce Irigaray, *Thinking the difference: For a peaceful revolution*, Op. cit., p. 74.

ความแตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีข้อเสนอสองประการต่อการมองกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการสมรสจากการนำแนวคิดความต่างระหว่างเพศมาใช้

ประการแรก คือ การรับรองบุตร กฎหมายยังคงบังคับให้หญิงชายต้องจดทะเบียนสมรส (บนฐานผัวเดียวเมียเดียว) เพื่อที่จะได้สิทธิคุ้มครองลูก ผนวกกับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1547 ระบุไว้ว่า เด็กเกิดจากบิดามารดาที่ได้สมรสกัน จะเป็นบุตรชอบด้วยกฎหมายต่อเมื่อบิดามารดาได้สมรสกันในภายหลัง หรือบิดาได้จดทะเบียนว่าเป็นบุตรหรือศาลพิพากษาว่าเป็นบุตรนั้นยังคงเปิดช่องให้ผู้ชายสามารถรับรองบุตรได้ในภายหลัง แม้จะไม่จดทะเบียนสมรส ขณะที่ผู้หญิงนั้นเป็นแม่โดยธรรมชาติ และเป็นแม่โดยทางกฎหมายไปโดยปริยาย นั่นจึงทำให้ผู้หญิงเป็นฝ่ายเลี้ยงดูลูก หรือจำต้องอยู่ในสถานะแม่ตั้งแต่ต้น กฎหมายควรรับรองความเป็นพ่อของฝ่ายชายโดยธรรมชาติเช่นเดียวกับฝ่ายหญิง ดังนั้นควรให้เด็กที่เกิดมาเป็นบุตรชอบด้วยกฎหมายของทั้งหญิงและชาย โดยที่ไม่ต้องพิจารณาจากการจดทะเบียนสมรส (รับรองด้วยกฎหมาย) เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้หญิงจะไม่จำเป็นต้องมาศาลเพื่อขอให้ผู้ชายรับรองบุตร หรือทวงหาความเป็นพ่อเพื่อรับสิทธิประโยชน์จากฝ่ายชาย

ประการที่สอง คือ สิ้นสมรส ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1533 ททรัพย์สินที่เป็นสินสมรสระหว่างสามีภริยา เมื่อหย่ากัน ต้องแบ่งสินสมรสคนละส่วนเท่า ๆ กัน แต่ผลจากผลการวิจัยจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนได้พบว่า ในระหว่างที่คู่สามีภรรยาคบหากัน หรือในระหว่างที่ทั้งคู่เลิกกันไป ผู้หญิงมักทำหน้าที่เลี้ยงดูลูกมากกว่าผู้ชาย ฉะนั้นผู้เขียนจึงมองว่าผู้หญิงหรือผู้ชายที่เป็นฝ่ายเลี้ยงดูลูกควรได้ส่วนแบ่งจากทรัพย์สินที่หาร่วมกันมากกว่า ทั้งนี้มีอาจมองข้ามประเด็นเรื่องชนชั้นทางเศรษฐกิจไปได้ กรณีที่คู่สามีภรรยาเป็นคนรากหญ้า หรือผู้มีรายได้น้อยที่ไม่มีความสามารถในการจ่ายค่าเลี้ยงดู ตามคำพิพากษาพิพากษาของศาล รัฐควรมีหน้าที่จัดสรรกองทุน หรือสวัสดิการต่าง ๆ เพื่อให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ที่ดูแลบุตร

ถัดจากตัวบทกฎหมาย แนวคิดความต่างระหว่างเพศยังสามารถนำไปใช้ในเชิงปฏิบัติการของศาล ในที่นี้คือ กระบวนการไกล่เกลี่ย ส่วนสำคัญของปรัชญาความต่างระหว่างเพศอิริกาเรย์ คือ การสร้างปฏิสัมพันธ์กันระหว่างองค์ประธาน (intersubjectivity) ให้เกิดขึ้นพื้นที่วัฒนธรรมและสังคม และเป็นไปได้อย่างยิ่งที่จะนำไปใช้ในกระบวนการไกล่เกลี่ยของศาล ดังนี้

หนึ่ง การฟัง นับเป็นทักษะอันสำคัญของผู้ประนีประนอมคดีครอบครัวที่ทำหน้าที่ในการไกล่เกลี่ย รวมถึงบุคลากรในศาล ซึ่งมีอาจปฏิเสธได้เลยว่า ภายในห้องไกล่เกลี่ยนั้นบุคลากรที่ปฏิบัติหน้าที่ในห้องไกล่เกลี่ยไม่ว่าจะเป็นนิติกรหรือผู้ประนีประนอมคดีครอบครัวและทนายความ มักจะพร้อมกับสถานะของการเป็น “ผู้รู้” ด้วยสถานะและประสบการณ์ต่าง ๆ ที่สะสมมา ทั้งการรู้วิธีการขั้นตอนเทคนิคกระบวนการไกล่เกลี่ยหรือรู้กฎหมายครอบครัว กฎ ระเบียบของศาล ไปจนถึงรู้ว่าอะไรคือทางออกที่ดีที่สุดของคุณค่าที่ผ่านมารการฟังเช่นนี้ทำให้เสียงของคู่สามีภรรยาที่เข้าสู่กระบวนการไกล่เกลี่ยถูกพูดแทน หรือถ้าหากจะไต่ถามความต้องการจริง ๆ ของพวกเขาและเธอก็มักจะไต่ถามนอกห้องไกล่เกลี่ย นอกพื้นที่ของศาล ที่บ้าน หรือ ในพื้นที่ส่วนตัวของผู้หญิง อิริกาเรย์มองว่า การฟังโดยอยู่ในฐานะที่ “ฉันรู้จักคุณ” การฟังเช่นนี้จะไม่สามารถทำให้เราหลุดพ้นออกจากความโดดเดี่ยว (the impossibility of attaining solitude) ในที่นี้ หมายถึง ไม่สามารถที่จะเข้าถึงและเข้าใจ

คนอื่นได้ อย่างไรก็ตาม อิริกาเรย์ได้นำเสนอ การฟัง ในมุมมองปรัชญาความต่างระหว่างเพศ ที่จะช่วยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างอัตบุคคล ดังที่คำถามที่เธอตั้งเอาไว้เปิดบทสนทนา ในบทหนึ่งของหนังสือ *I Love to You* ว่า “ฉันจะฟังคุณได้อย่างไร” (“how am I to listen to you?”) คำตอบของอิริกาเรย์นั้นก็คือ การฟังโดยที่ไม่ลดทอนตัวตนหรือความรู้ของอีกฝ่าย ดังที่เธอกล่าวว่า “การที่จะสร้างความต่างระหว่างเพศ หรือการที่จะสร้างบทสนทนาให้อยู่บนระนาบเดียวกันได้นั้น ต้องการการฟังแบบที่ ‘ฉันไม่รู้จักคุณ’ ฉะนั้นแล้ว สิ่งนี้จะทำให้เกิดก้าวข้ามผ่านความโดดเดี่ยว และยังคงเคารพในความสลับซับซ้อนของอีกฝ่าย”⁴¹ นั่นจึงหมายความว่า อิริกาเรย์ให้ความสำคัญกับการฟัง โดยละทิ้งความรู้ชุดเก่าที่เราเคยมี ทั้งจากการเรียนการสอนในสถานศึกษา จากการบ่มเพาะผ่านสังคมวัฒนธรรม หรือจากชุดความรู้ประสบการณ์ที่เราเคยมี ผู้เขียนเสนอว่าการพุ่มพักวัฒนธรรมการฟังในห้องใกล้เคียง ตามแนวทางปรัชญาอิริกาเรย์ เป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยทำให้การปฏิสัมพันธ์ระหว่างอัตบุคคลในกระบวนใกล้เคียงในคติครอบครัว ด้วยวิธีการดังกล่าวจะมีส่วนช่วยทำให้เสียงและความต้องการของคู่ความเป็นที่ไถ่ในศาล

สอง การทำความเข้าใจความเจ็บ ตามทัศนะของอิริกาเรย์ ความเจ็บ คือ การให้ พื้นที่ - เวลา แก่อีกคนหนึ่งโดยไม่เน้นความสำคัญ หรือปรุงแต่งความจริงหรือพิธีการเอาไว้ล่วงหน้า⁴² ข้อสังเกตหนึ่งที่พบในกระบวนกรใกล้เคียงคติครอบครัว คือ คู่ความ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้หญิงเลือกที่จะเจ็บ ไม่กล้าเปล่งเสียงความต้องการของตนเองออกมาภายในห้องใกล้เคียง แต่พวกเขา กลับกลับกลับที่จะออกพูดมากกว่าภายนอกห้องใกล้เคียง หรือเลือกที่จะเล่าให้ผู้ประนีประนอมฟังในพื้นที่ส่วนตัว ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คู่ความไม่สามารถเปล่งเสียงออกมาจากความเจ็บ คือ กรอบของเวลาในการใกล้เคียง ซึ่งอาจมองได้ว่าเป็นข้อจำกัดในการใกล้เคียงที่ต้องหาบทสรุปของความต้องการของสามีภรรยา หรือถูกพูดแทนโดยบุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็นผู้ประนีประนอม นิติกรประจำห้องใกล้เคียง หรือนายความของคู่ความ ทำให้ไม่ได้ไปตามที่พวกเขาและเธอต้องการ

สาม ผ่านภาษาในห้องใกล้เคียงภาษาของผู้หญิง ที่เปล่งออกมาผ่านถ้อยคำ เรื่องเล่าประสบการณ์ความเจ็บ และอารมณ์ความรู้สึกของผู้หญิง ที่ไม่ได้ใช้ในการตีความหรือภาษาของนักกฎหมาย ภาษาของผู้หญิงถูกลดทอนให้อยู่ในกรอบของกฎหมาย (ภาษาของผู้ชาย) กรณีที่มักเกิดขึ้นในการใกล้เคียงคติครอบครัว คือ ความต้องการที่แท้จริงของผู้หญิง ถูกกีดกันเพราะไม่เกี่ยวกับประเด็นในการฟ้อง เป็นความต้องการนอกฟ้อง ซึ่งในบางครั้งก็เป็นเรื่องดุลยพินิจของผู้พิพากษา การตีกรอบจำกัดต้องอยู่ในประเด็นฟ้องเพื่อให้เข้ากับข้อกฎหมายที่จะใช้ในฟ้อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการหย่า เรื่องทรัพย์สิน เป็นสาเหตุที่ทำให้เสียงของผู้หญิงหายไป ฉะนั้นไม่ควรละเลยภาษาของผู้หญิง ในขณะเดียวกันผู้ประนีประนอมควรให้ความสำคัญและคอยสังเกตเสียง และเรื่องเล่าประสบการณ์ของผู้หญิงอันจะช่วยก่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในห้องใกล้เคียง

⁴¹ Luce Irigaray, *I love to you: Sketch for a felicity within history*, Op. cit., p. 116.

⁴² Luce Irigaray, *Ibid*, p. 117.

6. สรุปและอภิปรายผล

บทความนี้ได้นำเสนอปรัชญาของอิริกาเรย์ที่ว่าด้วยความต่างระหว่างเพศ เป็นการยืนยันบนฐานความต่างที่มาจากวงศาวทยาของผู้หญิง ผ่านระเบียบสัญลักษณ์ชุดใหม่ อาทิ ภาษา ประสบการณ์ และร่างกายของผู้หญิง ข้อเสนอของอิริกาเรย์จึงเป็นการคัดค้านกับโน้ตทัศน์เดิมที่มาจากแนวคิดจิตวิเคราะห์ เพื่อล้มล้างสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นจากความเหมือนกับเพศชายและถูกครอบงำด้วยสัญลักษณ์ของผู้ชาย อีกทั้งอิริกาเรย์ได้บูรณาการปรัชญาความต่างระหว่างเพศเข้ากับเรื่องสิทธิและกฎหมาย เพื่อแสดงให้เห็นว่าเราสามารถมองกฎหมายจากฐานความต่างระหว่างเพศ และเพื่อตอบโจทย์ความต้องการที่แตกต่างกันระหว่างหญิงชาย

การคำนึงถึงสิทธิและกฎหมายบนฐานความต่างระหว่างเพศตามแนวคิดของอิริกาเรย์สามารถช่วยกระตุ้นให้เกิดการวิพากษ์ต่อตัวบทกฎหมายที่ตั้งอยู่บนฐานความเสมอภาคหรือความเหมือน อีกทั้งยังกระตุ้นให้ตั้งคำถามถึงความต่างในมิติอื่น ๆ อาทิ เชื้อชาติ ศาสนา หรือชนชั้นทางเศรษฐกิจ อันจะนำไปสู่การวิพากษ์หรือคัดค้านกับความเป็นสากล นอกจากนี้ปรัชญาอิริกาเรย์ยังสามารถช่วยก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงปฏิบัติการผ่านการสร้างวัฒนธรรมที่เน้นย้ำการปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประธาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ของศาลที่มีกฎระเบียบและความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ดังที่ปรัชญาของอิริกาเรย์มุ่งไปที่การสลายความสัมพันธ์แบบ subject-object อันจะนำไปสู่ความสัมพันธ์รูปแบบที่มีการปฏิสัมพันธ์ต่อกันระหว่างองค์ประธาน subject-subject ที่มีความต่างระหว่างเพศ

บรรณานุกรม

- กันย์กัญญา ใจการวงศ์สกุล. (2560). นิติสตรีศาสตร์: มุมมองเพื่อส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างหญิงและชาย. *วารสารกฎหมาย คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี*, 10 (19), 35-51.
- ปุณณดา สายยศ. (2557). การใช้สัญลักษณ์ภาพแทนร่างกายในงานศิลปกรรมของพินรี สันต์พิทักษ์ และวัชรภาพ อยู่ดี. (วิทยานิพนธ์ศิลปมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- มาลี พลภักษ์พงศาวิ. (2551). *ย้อนรอยสิทธิความเป็นคนของผู้หญิง*. พิมพ์ครั้งที่ 1. นนทบุรี : บริษัททอพอเซ็ทเพรส จำกัด.
- วิระดา สมสวัสดิ์. (2537). *คู่มือกฎหมายสำหรับผู้หญิง*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- วิระดา สมสวัสดิ์. (2549). *ที่ทรงศรัทธา*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิริออคกีเฟลเลอร์.
- สมชาย ปรีชาศิลปกุล. (2548). *นิติศาสตร์นอกคอก*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญูชน.
- สมชาย ปรีชาศิลปกุล. (2558). *เพศวิถีในคำพิพากษา*. พิมพ์ครั้งที่ 2. เชียงใหม่ : เกวลีพริ้นติ้ง.
- Fuss, Diana J. (1989). "Essentially speaking": Luce Irigaray's language of essence. *Hypatia*, 3 (3), 62-80.
- Irigaray, Luce. (1993). *An ethics of sexual difference*. New York : Cornell University Press.
- Irigaray, Luce. (1993). *Je, Tu, Nous: Toward a culture of difference*. New York : Routledge.
- Irigaray, Luce. (1994). *Thinking the difference: For a peaceful revolution*. London : the Athlone Press.
- Irigaray, Luce. (1996). *I love to you: Sketch for a felicity within history*. New York : Routledge.

- Kroløkke, Charlotte, and Sørensen, Ann Scott. (2006). Three waves of feminism: From suffragettes to grrls. In C. Kroløkke and A. S. Sørensen (Eds.), *Gender Communication Theories & Analyses: From Silence to Performance*, pp.1-25. Thousand Oaks : SAGE Publications, Inc.
- Schutte, Ofelia. (1997). A critique of normative heterosexuality: Identity, embodiment, and sexual difference in Beauvoir and Irigaray. *Hypatia*, 12 (1), 40-62.
- Stone, Alison. (2006). Luce Irigaray and the philosophy of sexual difference. New York : Cambridge University Press.
- Stone, Alison. (2015). Sexual difference. In L. Disch and M. Hawkesworth (Eds.), *Oxford Handbook of Feminist Theory*, pp.1-15. Oxford : Oxford University Press.
- Whitford, Magaret. (1991). Irigaray's body symbolic. *Hypatia*, 6 (3), 97-110.
- Xu, Ping. (1995). Irigaray's mimicry and the problem of essentialism. *Hypatia*, 10 (4), 76-89.